

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра теоретичної і практичної філософії

«Класична та некласична соціальна епістемологія»

«Classical and non-classical social epistemology»

Кваліфікаційна робота за напрямом підготовки 033 «Філософія»
на здобуття кваліфікаційного рівня бакалавра філософії

Студентки 4 курсу, 2 групи:

Шевченко Анастасії Володимирівни

Науковий керівник:

Малишена Юлія Олегівна, к.філос.н.

Допущено до захисту:

На засіданні кафедри теоретичної

і практичної філософії

Протокол № _____ від _____ 2021 р.

Зав кафедри теоретичної і практичної філософії,

доктор філософських наук,

професор Шашкова Людмила

Олексіївна _____ (підпис)

Київ - 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ, ПІДХОДИ ТА НАПРЯМИ.....	6
1.1. Епістемологія в структурі філософського знання	6
1.2. Основні напрями епістемологічних досліджень у філософії ХХ століття	14
1.3. Перспективи епістемологічних студій на сучасному етапі розвитку філософії.....	20
Висновки до розділу 1	24
РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ КЛАСИЧНОГО ТА НЕКЛАСИЧНОГО ПІДХОДІВ У СОЦІАЛЬНІЙ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ	26
2.1. Основи епістемологічної тематизації розрізнення класичного та некласичного підходів	26
2.2. Принципи побудови некласичної моделі соціальної епістемології	32
2.3. Некласичні форми філософсько-методологічного аналізу соціальних відносин, ролей, інтересів та інститутів	41
Висновки до розділу 2	51
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	55

ВСТУП

Для класичної епістемології наукове пізнання – це пізнання, яке усвідомлюється переважно в дусі позитивізму як пізнання природничого характеру. Гуманітарне пізнання довгий час або «підганялося» під ідеали і норми природничо-наукового пізнання, або відносилося до сфери «ненаукового» пізнання. Нехтування проблемами гуманітарних наук породило, зокрема, радикальний постмодерністський епістемологічний проект.

Невписаність гуманітарного пізнання до структури епістемології мало амбівалентні наслідки. З одного боку, саме гуманітарне пізнання в епістемології стало асоціюватися з суб'єктивізмом і недостатньою строгістю, а його результати – з релятивізмом, з іншого – це призвело до однобічності самих епістемологічних досліджень.

Перегляд класичної схеми епістемологічного відношення, що ґрунтується на протиставленні суб'єкта і об'єкта, передбачає нове розуміння їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Воістину революційні відкриття в різних галузях гуманітарних наук другої половини ХХ століття привели філософські роздуми до необхідності вирішення принципово нових епістемологічних завдань, пов'язаних, перш за все, із аналізом мовних і культурних забобонів і настанов суб'єкта, дослідженням механізмів їх впливу не тільки на процес і результат пізнання, але і на специфіку бачення самої його предметності. Наразі видається вже зовсім очевидним, що розгляд суб'єкта гуманітарного пізнання повинен ураховувати вбудованість у мислення і пізнавальну діяльність людини уявлення про «Інше».

Однією з головних причин підвищеного інтересу до проблем пізнання є крах колишніх філософських і методологічних установок. Питанням виявлення та подолання протиріч і парадоксів епістемологічної парадигми присвячений цілий ряд новаторських для філософії робіт І.І. Борисова, П.П. Гайденко, А.Ф. Грязнова, А.А. Грякалова, С.С. Гусєва, А.Ф. Зотова, І.Т.

Касавіна, О.В. Кезіна, М.С. Козлової, А.С. Кравця, С.Б. Кримського, В.Г. Кузнєцова, В.А. Лекторського, Е.А. Мамчур, Б.В. Маркова, І.П. Меркулова, Н.А. Мещерякової.

Об'єкт дослідження: сучасна епістемологія.

Предмет дослідження: ключові положення, ідеї та принципи епістемології, а також закономірності її функціонування як самостійної сфери філософських досліджень пізнавальної діяльності.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні епістемології як самостійної сфери філософських досліджень пізнавальної діяльності, розкритті її основних ідей і принципів.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань дослідження:

1. Визначити місце епістемології в структурі філософського знання;
2. Охарактеризувати основні напрями епістемологічних досліджень у філософії ХХ століття;
3. Виділити перспективи епістемологічних студій на сучасному етапі розвитку філософії;
4. Розглянути основи епістемологічної тематизації розрізнення класичного та некласичного підходів;
5. Проаналізувати принципи побудови некласичної моделі соціальної епістемології;
6. Охарактеризувати некласичні форми філософсько-методологічного аналізу соціальних відносин, ролей, інтересів та інститутів.

В роботі використовується цілий ряд методів і принципів філософського аналізу. Перш за все, дослідження ґрунтується на системному підході до вирішення поставлених проблем. Компаративістський підхід до аналізу праць класиків європейської філософської думки і видатних вчених-гуманітаріїв сприяв виробленню базисних ідей та концептів роботи. Історико-філософська реконструкція дозволила виділити проблемне поле і специфіку епістемології як самостійної сфери філософських досліджень, а

також намітити перспективи та основні напрямки її подальшого розвитку. Основні ідеї та принципи герменевтики стали ключовими для розкриття епістемологічних проблем гуманітарних наук, що розглядаються в роботі. Використання структурного підходу дозволило виділити базисні елементи інтерпретативної діяльності в гуманітарному і філософському дискурсі.

Теоретичні положення і висновки дослідження можуть мати суттєве значення: в подальшому розвитку філософських досліджень пізнавальної діяльності в різних сферах, виявленні їх співвідношення і історичної динаміки; в дослідженні епістемологічних і методологічних парадигм гуманітарних наук, прогностиці основних тенденцій розвитку сучасного гуманітарного пізнання; при проведенні комплексних гуманітарних досліджень, виробленні нових методологій і методик міждисциплінарного аналізу культурних феноменів; для аналізу основних інтерпретативних стратегій в різних галузях гуманітарного знання, а також в процесах міжкультурної комунікації. Таке дослідження буде актуальним і значущим як в теоретичному плані виявлення передумов пізнавальної діяльності, так і в плані вироблення настанов толерантності та націленості на конструктивний діалог в міжкультурному спілкуванні; при розробці конкретних методик інтерпретації філософського тексту, а також побудові принципово нової моделі інтерпретації історико-філософського процесу; у викладанні основних розділів базового курсу філософії.

Структура дослідження зумовлена його метою та завданнями. Робота містить вступ, два розділи, висновки, список використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. СУЧАСНА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ, ПІДХОДИ ТА НАПРЯМИ

1.1. Епістемологія в структурі філософського знання

Розвиток сучасного суспільства зумовлений розвитком множинних технологій, суттєве місце серед яких займають інформаційні інновації. Інформація стає системотвірним для науки чинником, що синтезує методи пізнання у передбачувану структурну єдність онтологічних, гносеологічних і соціальних атрибутів буття.

Однак швидкість соціальних процесів збільшується в геометричній прогресії, роблячи їх важкозбагненними з точки зору науковців, що володіють окресленим арсеналом раціонально побудованих формальних теорій і методів пізнання. Разом із тим, інформаційний стрибок виводить в авангард наукової думки безліч складових, які теоретично і практично спрямовані на зростання знання в соціальному просторі. В першу чергу, зростання кількості інформації орієнтоване на розширення мережі комунікацій, що акумулює високий потенціал як локальних дослідних груп, так і можливих напрямків досліджень.

Ефективність наведених комунікаційних зв'язків продукується соціальними трендами відкритості, швидкості обміну інформацією, швидкості сприйняття, можливості активної колаборації в повсякденній соціальній практиці тощо. Все це актуалізує якщо не нові засоби пізнання, то як мінімум їх предметну трансформацію, що дозволяє синхронізувати кумулятивний тезаурус знання з потоком інформації, щоб сформувати на цій основі нове когнітивне поле.

Зараз соціальна епістемологія стає все більш актуальним трендом в соціогуманітарному пізнанні, в межах якого можлива оцінка способів виробництва і подальшої трансляції знання в соціальному просторі. Однак проблема полягає, по-перше, в тому, що у вітчизняному напрямку наукової

думки подібна епістемологічна програма ще не отримала того оформлення, яке дозволило б говорити про ідейну єдність змісту.

З одного боку, наукове співтовариство націлене на евристичний пріоритет епістемології у вирішенні питання про логіку розвитку знання. З іншого – у наявності негласне заперечення академічних претензій епістемології, пов'язане з позиціонуванням буття як дискретної множинності уривчастих структур, які не мають єдиного фундаменту. На цьому тлі епістемологічна проблематика змінює своє предметне поле, що включає разом із дедалі більшим соціальним контекстом як метатеоретичне обґрунтування комунікативних зв'язків, так і питання співвідношення суб'єктивного і об'єктивного, свідомості й пізнання в процесі побудови ідейних векторів соціальної дійсності.

В наведеному контексті становить інтерес можливість осмислення у межах епістемології проблеми предметного наповнення когнітивного контексту постнекласичної наукової раціональності і його адекватної інтерпретації відповідно до логіки розвитку універсуму.

Друга сторона проблеми подальшого розвитку соціальної епістемології полягає в явному розходженні позицій щодо її дисциплінарного змісту. З одного боку, неможливо заперечувати інноваційний характер сучасних когнітивних практик. З іншого – окремі дослідники заявляють про певну кризу, пов'язану зі стагнацією епістемології в просторі постнекласичної наукової парадигми.

Характеризуючи поточний статус епістемології, філософ В.М. Розін пише: «Утворюючи саму суть філософії, оскільки остання завжди встановлювалася за допомогою нових трактувань пізнання і мислення, епістемологія не може не реагувати на нову ситуацію в філософії і науці. З одного боку, для них характерна глибока криза, з іншого – не менш вражаючий підйом і розвиток. Саме і те, й інше одночасно. Це змушує замислитися і звернутися до осмислення епістемології» [41, с. 42].

Питання про заявлену епістемологічну кризу дійсно має місце і визнається більшістю сучасних вчених, що працюють в області теорії пізнання. Зокрема, згідно з думкою одного з провідних фахівців у галузі епістемології В.А. Лекторського, «наразі виникла необхідність нового розуміння і переосмислення, переформулювання ряду епістемологічних проблем, встановлення нових відносин зі спеціальними науками, в тому числі з науками, що вивчають пізнавальні процеси ... Сьогодні проблеми епістемології не зникають, а стають все більш гострими. Разом з тим способи їх формулювання та обговорення суттєво змінюються. Стає іншим і місце епістемології в системі філософії, її взаємини зі спеціальними науковими дисциплінами, її місце в культурі» [22, с. 5].

Позиція науковця повністю відображає ситуацію, що інспірує необхідність реформування понятійного апарату фундаментальних соціогуманітарних дисциплін (зокрема, соціальної епістемології), пов'язану з наростанням темпів соціальної динаміки. Його думку поділяють й інші дослідники [3-6].

Слід підкреслити важливий момент синхронізації внутрішньої орієнтації наукового пізнання в межах окремо взятої дисципліни з предметними полями, в першу чергу соціальних і філософських, але також загальнонаукових і прикладних дисциплін, що дозволить вирішити задачу холістичного методологічного синтезу, досить актуальну в просторі сучасної наукової раціональності. Важливим напрямком розвитку може також бути аналіз природи знання в соціальному контексті, який нерозривно пов'язаний з філософським осмисленням контенту соціальних трансформацій, побудованим з метатеоретичної точки зору. Наявний потенціал соціальної епістемології у рішенні загальнонаукових завдань пізнання, що дозволяє не просто використовувати оновлений епістемологічний тезаурус, а й апробувати його в різноманітних соціальних аспектах.

Безумовно, складність соціальних систем, іманентні складові яких постануть у фокусі філософського аналізу, не тільки не поступається, але

частково і перевершує природні системи мірою непередбачуваності і стохастичності можливих станів. Теоретичне наповнення поточних соціальних процесів важко порівняти зі звичними уявленнями про закономірності розвитку. Важливо не просто зафіксувати будь-які соціальні зміни, а й вбудувати їх в загальну систему інтегрального світогляду, дати пояснювальні варіанти появи інновацій, які стають універсальною мірою соціального розвитку.

Таким чином, епістемологічний поворот, стимульований сучасними дослідниками, спрямований на розширення меж епістемології. При цьому необхідно загострити увагу на ідеї соціального пізнання щодо концептуальних питань про структурне наповнення соціальних процесів.

Подібна реконструкція соціального теоретизування має полярні оцінки серед дослідників, частина з яких виступає за необхідність повернення до традиційних категорій пізнання, а частина навіть переоцінює значення соціальної епістемології, заявляючи про обґрунтованість претензій модернізованої епістемологічної рефлексії стосовно загального понятійного горизонту, що задає вектор розвитку всім рухам наукової думки. Очевидно, що головною в цьому відношенні є методологічна обережність, яка дозволить співвіднести безсумнівні перспективи розвитку соціальної епістемології з реаліями наукового пізнання, більшість із яких мають міждисциплінарну спрямованість. В цьому відношенні соціальна епістемологія виступатиме якщо не понятійним горизонтом, то досить універсальним методологічним і структурним каркасом, що дозволяє дати оцінку онтологічним процесам і явищам.

Не є, на наш погляд, цілком правомірною протилежність фундаментальних складових епістемології як теорії знання з її новаторською, постмодерністською стороною, що базується на повній відмові від традиційних категорій пізнання. При більш ретельному розгляді діаметрально, здавалося б, протилежних один одному методів пізнання

виявляється більш абстрактна понятійна спільність традиції та інновації, скріплена в холистичній єдності постнекласичної наукової раціональності.

Слід зробити акцент не на протиставленні, а на мультиінтеграції інституційних аспектів соціокультурної реальності, заснованої на взаємодоповненні парадигмальних концептів «тіньовими», периферійними складовими буття соціальних процесів. Різні системи світоглядних, філософських і наукових координат отримують, таким чином, максимально інтерсуб'єктивне (наскільки це можливо в філософському полі постмодерну) наповнення, що дозволить уникнути методологічної дискретності у визначенні основних закономірностей соціальних процесів.

Точкова локалізація соціальної реальності, так само як і її ототожнення з конкретним і незмінним етнокультурним контекстом, практично вичерпала себе у світі, поглиненому хвилями глобалізації. Планомірне руйнування монотенденцій в розвитку практично завершилося, поступившись місцем деконвенційній нестаціонарній поведінці класу систем, які визначаються кризь призму їх потенційної складності. Тому новий тип соціального пізнання, що розвивається в межах сучасної соціальної епістемології, повинен бути заснований на комбінаторних принципах методологічної конвергенції традиції і новації з переважанням останньої в якості універсального атрибута соціальної реальності.

Конструктивну можливість для застосування в соціогуманітарному знанні дає так званий динамічний підхід, який передбачає настанову на ідею коеволюції і перманентну рефлексивність процесів і явищ. Найбільш успішним вирішенням названого завдання постав такий напрямок, як еволюційна епістемологія, що активно розробляється О.Н. Князевою [53]. Також необхідність повороту до емпіричного знання активно популяризується М.А. Розовим [42].

Правомірно заявляючи про необхідність звернення до емпіричних результатів в обхід теоретичних спекуляцій, М.А. Розов, однак, не прагне до банальної редукції філософської рефлексії до сфери прикладних результатів

пізнання. Скоріше мова йде про певну міру спекулятивності щодо емпіричної бази для такої фундаментальної дисципліни, якою є епістемологія в цілості.

Під емпіричним матеріалом в цьому випадку буде розумітися, безсумнівно, не буквальный досвід суб'єкта пізнання, а кумулятивний фактичний результат історичних практик, що потребує аналізу й осмислення. Тому можна сказати про необхідність певної переорієнтації методів дослідження, які могли б дозволити охопити не тільки теоретичну наукову проблематику, що включає найважливіші епістемологічні питання про природу пізнання, суб'єкт наукової діяльності, про логіку еволюції знання, а й безпосередню даність у вигляді буття соціальних процесів. Для соціальної епістемології така постановка предметного поля є апріорною, оскільки саме ця місія акумуляції теоретичного філософського знання з результатами окремих дисциплін (зокрема, соціальних і природничих) лежить в основі постнекласичного, міждисциплінарного за своєю суттю світогляду.

У спробі уявити шлях для можливої трансформації вектора розвитку сучасної епістемології М.А. Розов використовує поняття (або, скоріше, метафору) теоретичного конструкту. Наявність такого конструкту, як і методологічних ресурсів для його виявлення, свідчить, на його думку, про фундаментальність дисципліни. Теоретичний конструкт відображає наявність в дисципліні фундаментального базису, який дозволяє на цій основі вибудовувати немовби похідні до вихідної функції – деякі теоретичні квінтесенції. Говорячи про важливість теоретичного конструкту, М.А. Розов пише: «При цьому очевидно, що такий конструкт повинен являти собою правила комбінування більш-менш однотипних елементів, тому що в іншому випадку він не буде виконувати свою основну функцію, функцію редукції різноманіття явищ до єдиної вихідної основи. На жаль, але такого конструкту поки немає в епістемології і філософії науки» [42, с. 97].

Однак, на наш погляд, було б доречно провести аналогію із сучасним методом математичного моделювання, який дозволяє у спрощеній формі дати пояснення явищам з максимально високим ступенем складності.

Система математичного моделювання може служити прекрасним опорним пунктом для будь-якого теоретичного конструкту в області соціогуманітарного пізнання, в тому числі і для соціальної епістемології, також не чужої міждисциплінарним когнітивним практикам.

Пропонована М.А. Розовим точка зору приводить його в кінцевому рахунку до ідеї вироблення єдиного підходу до всіх без винятку соціальних проблем. Для підкріплення своєї концепції він використовує так звану теорію соціальних естафет, згідно з якою існують соціальні стандарти, які багаторазово відтворюються індивідами на архетиповому рівні як наслідування будь-яких дій, здійснених раніше [42].

З одного боку, дана позиція має чітку логіку, оскільки функціонування соціальних програм навряд чи було б можливим без відтворення наявних раніше цілей, дій, гіпотез. З іншого боку, важко в цьому випадку уникнути примітивної візії лавиноподібного зростання різноманіття соціальних форм до попередніх типів діяльності.

На цей випадок у роботах М.А. Розова можна побачити застереження, що дозволяє певним чином уникнути даного непорозуміння: він пише про хвильовий характер соціальних естафет, що означає хвилеподібність еволюції соціальних процесів, або так звану куматоїдність. Назване явище особливо характерне для живих організмів, як і для складних систем, що самоорганізуються, до яких належать практично всі без винятку соціальні системи. «Важливо, - пише науковець, - що естафетні механізми являють собою не щось застигле, а певну постійну динаміку, постійний процес відтворення зразків в нових контекстах і ситуаціях. Інакше кажучи, сама природа цих механізмів передбачає постійні інновації, які можуть закріплюватися, а можуть не закріплюватися. Вважаю, не треба пояснювати, що перед нами дуже мало досліджена область, допіру новий світ, який досі залишався в тіні» [42, с. 106].

З приводу останньої тези слід зазначити, що процеси генезису соціальних інновацій як квінтесенції суспільного розвитку, так само як і

системність і хвилеподібність соціальних трансформацій, вже були неодноразово розглянуті в численних дослідженнях. У сучасній науковій парадигмі інноваційність пов'язується не тільки з кумулятивними знаннями – це, скоріше, мимовільний стрибок до нового рівня розвитку, одна з численних спроб переходу від хаосу до порядку у вигляді прикладного вирішення наявної системної кризи. Це робить поняття інновації особливо актуальним щодо соціальних процесів, апелюючи до практичної аплікації знання. Абсолютно очевидним є взаємозв'язок соціальної динаміки і інновацій, що передбачає когнітивну комплектність щодо створення теоретичного фундаменту для подібних нововведень.

Зроблені М.А. Розовим акценти правомірні: це спроба сформулювати альтернативний погляд на проблему пізнання універсуму, використовуючи динаміку знання як механізму соціальної пам'яті, з урахуванням характеру самого знання, його кумулятивності, поєднаної з нестабільністю соціального розвитку. Виходячи з цього, їм виділяються деякі типи соціальних програм, без яких розвиток науки не представляється можливим. До таких належать практичний і соціальний досвід людства, ціннісні орієнтації, комунікативні системи, і, нарешті, теоретичні конструкти – ядро наукової дисципліни [42].

З життєвою необхідністю названих складових матриці наукового знання важко не погодитися. Однак видається так само важливим учергове звернути увагу на зміну концептуальних основ наукової парадигми, її дещо іншу спрямованість на проліферацію соціальних основ на противагу чітко заданим теоретичним моделям. Слід не забувати про поліструктурність предметного поля сучасного знання, про принципову непотрібність у сучасному соціогуманітарному просторі універсалізації різноманіття явищ і процесів як єдиної смислової константи.

Соціальна орієнтація сучасної епістемології спрямована на усунення розриву філософської теорії з соціальною практикою, яка виникла в період зміни класичної раціональності некласичною науковою парадигмою. Епістемологія в даному випадку виконує власне філософську функцію

систематизації отриманих результатів і зведення їх до єдиного смислового знаменника, що дозволяє зробити конкретні знання частиною уявлення про світ як про систему. Сучасна соціальна епістемологія претендує на позицію системотвірного методу щодо всієї теорії пізнання, що робить її незамінним методологічним інструментом стосовно будь-якої наукової діяльності [42].

Зокрема, в наявності апеляція соціальної практики до ідеї поліструктурного універсуму, що описується за допомогою дискретних характеристик в силу високого ступеня нестійкості і принципової нестабільності на матеріальних і метафізичних рівнях. На рішення такого завдання і орієнтована сучасна соціальна епістемологія, в межах якої відбувається подолання традиційного підходу до проблем знання і відповідний вихід на новий рівень опису реальності, що багато в чому схоже з постмодерністською тенденцією в філософії, орієнтованої на нові когнітивні, герменевтичні, соціальні техніки в поясненні суті універсуму. Метою цих технік стає вихід на поверхню нового світобачення, що голографічно відображає поточну реальність в граничній сукупності її характеристик.

1.2. Основні напрями епістемологічних досліджень у філософії ХХ століття

Множинність сучасних когнітивних практик дає надзвичайний простір для філософської аналітики. Можна з упевненістю сказати, що соціогуманітарний простір сьогодні включає не тільки академічні форми мислення, засновані на суворій лінійній логіці та класичних методах теорії пізнання, але і різні художні, культурні тренди, спрямовані на тотальне усунення універсалізації та догматизму.

Це спричиняє необхідність перегляду деяких парадигмальних підстав, пов'язаних зі зміною уявлень про суб'єкт пізнання, активність якого визначається умовами парадигмального діалогу і постійної рефлексії над реальністю із залученням усіх доступних для цього засобів.

Досвід побудови епістемологічної мультипарадигми полягає в можливості створення філософського майданчику для конструктивної комунікації, що синтезує когнітивні практики природних і гуманітарних наукових дисциплін у єдине ціле. В якості одного з найуспішніших прикладів можна привести теоретичні форми соціального пізнання, які актуалізуються в соціальній епістемології і соціології. У цьому випадку основним вектором подальшого розвитку буде тенденція до подолання контрасту емпіричного досвіду з чинною соціальною та філософською теорією [51].

Названа тенденція є фундаментом для міждисциплінарності як такої в сучасній науці. Теорія інформації, синергетичний і системний підходи, численні дослідження в теорії управління складними системами, психології, економіці, дали суттєвий імпульс розвитку дисциплінарної асиміляції теоретичної науки і її практичних аплікацій [52].

Безумовно, це не має розумітися як вульгарна спроба звести в єдине ціле дані, наприклад, природознавства і філософії. Швидше, йдеться про право відстоювати критичну філософську позицію в процесі пізнання, на рівні емпіричної і теоретичної рефлексії, що дозволяє на підставі отриманих знань не тільки безпосередньо інтегрувати результати досліджень у загальний парадигмальний каркас, а й здійснювати методологічну селекцію у вивченні того чи іншого об'єкта, фокусуючись на його соціокультурних характеристиках.

У наведеному контексті надзвичайно важливою постає евристична функція епістемології у вигляді пошуку об'єктивних підстав в умовах виникнення комунікативного середовища взаємосприяння, мультикореляції та сполучення структур, явищ і об'єктів. Зрозуміло, мова йде про соціальну епістемології в строгому сенсі – некласичну.

Один із провідних дослідників в області епістемології І. Т. Касавін зазначає, що метод некласичної епістемології «заснований на пріоритеті соціально-гуманітарної картини світу перед епістемологічним образом знання, коли вихідна концептуальна модель береться з позаепістемологічних

сценаріїв і модифікується для накладання на реальність знання» [15, с. 260]. Тобто наукові схеми успішно переносяться з культурних, соціальних та інших джерел до гносеології. Однією з функцій теорії пізнання буде в цьому випадку послідовне накладення когнітивних схем на парадигмальні основи науки.

Так, «якщо на стадії відкриття неklasична епістемологія залучає позафілософські та позаепістемологічні ресурси, то на стадії обґрунтування вона критикує і відбирає їх із позиції філософської рефлексії» [15, с. 260]. На думку І. Т. Касавіна, неklasична епістемологія в повній мірі перевертає модель пізнання, пропонуючи сполучати не сформовані філософські положення з результатами окремих наук, а навпаки, виходити з емпіричних образів, вдаючись згодом до оціночної процедури в межах філософії.

Функція філософії, як і епістемології в цілому, буде складатися в первинній селекції і наступної генерації дискурсивних образів. Утворюється широке комунікативне поле, до якого також належать в умовах сучасної реальності віртуальний і медійний простори. Відповідно, межі соціальної епістемології суттєво змінюються, охоплюючи все більшу кількість когнітивних практик, які так чи інакше набувають характеру холістичної єдності.

Одним із продуктивних напрямків сучасної науки є еволюційна епістемологія, що концентрує в собі міждисциплінарні інтенції постнекласики, і розглянута з метапозиції не тільки як філософська дисципліна, але і як дослідницька програма, яка акумулює уявлення про людину в концептуальну систему, вибудовану на підставі принципів еволюції знання. Як пише Ф. Вукетіч, «еволюційна епістемологія – це міждисциплінарний підхід до пояснення та розуміння пізнавальної діяльності; він базується на біологічних і психологічних дослідженнях і узгоджується з результатами, отриманими лінгвістикою, антропологією, етнологією і соціологією» [2].

Інтерес до еволюційної епістемології обумовлений можливістю оцінювати знання з точки зору природничої основи, при цьому оминаючи пряму редукцію раціональних процесів до біологічної складової. Еволюційна теорія в епістемології набуває меж значно ширшого дослідницького поля, ніж в досить відомих соціобіологічних програмах, спрямованих на мало не фізіологічну інтерпретацію розумових процесів.

Біологічне начало розглядається в еволюційній епістемології як частина єдиного еволюційного процесу, що включає в себе, однак, когерентну множинність різнопланових чинників. Їх філософський і предметний аналіз, внутрішня співвіднесеність із загальним вектором розвитку на підставі іманентних закономірностей є однією з основних цілей даного напрямку.

Безсумнівна перевага в межах когнітивної науки в цілому полягає в тому, що еволюційна епістемологія спирається на конкретні дисциплінарні результати. Це дозволяє говорити про наявність наукової в первісному розумінні цього слова міждисциплінарності.

Згідно з думкою О. Н. Князевої, «еволюційна епістемологія стає метатеорією, що пояснює розвиток ідей, наукових теорій і т. ін. за допомогою еволюційних моделей. Науковці, що працюють на цьому рівні, намагаються розробити певну еволюційну теорію культурної еволюції зі спеціальним розглядом еволюції наукового знання» [53, с. 13]. Ця настанова набуває визначальної значущості в соціальному просторі, задаючи мету осмислення наукового процесу пізнання синхронічності побудови кумулятивного філософського і культурного образу людини.

У той же час серед різноманіття гносеологічних концепцій продовжує широко обговорюватися поняття контексту, в якому той чи інший дескриптивний образ предмета може бути використаний в наукових цілях. Інтерес до проблеми контекстуальності як такий має не надто довгу історію, що зовсім не применшує її значущості в неklasичному просторі.

Ближче до кінця ХХ в. науковцями стала усвідомлюватися небезпечна методологічна крайність як повного виключення суб'єкта з процесу пізнання, що є негласною підставою новоєвропейської науки, так і радикальної суб'єктності, що веде до безконтрольної проліферації принципів, далеких від властивої науковому пізнанню критичної рефлексії. Одним із «м'яких» способів виходу з цієї дилеми можуть бути настільки важливі для соціальної епістемології «кейс стадіс» (case studies). Термінологічно зазначене поняття пов'язується з конкретним ситуаційним аналізом, який комплексно проводиться з урахуванням максимальної кількості основних і побічних чинників, що детермінують виникнення того чи іншого соціального явища.

Апологети кейс стадіс, на думку С. А. Лебедева, «виходять з того, що процес наукового пізнання детермінується різними факторами інформаційного, методологічного, комунікаційного та особистісно-психологічного характеру, причому в різних конкретних ситуаціях при прийнятті науковцями когнітивних рішень вага і комбінація цих факторів можуть бути найрізноманітнішими. Це положення вони підтверджують численними прикладами емпіричного дослідження реальних пізнавальних ситуацій, особливо при виробленні й оцінці радикальних наукових інновацій. З їх точки зору, прагнення знайти в науці якісь загальні норми і закономірності когнітивної (або соціальної) діяльності вчених є неефективним і навіть шкідливим, оскільки дезорієнтує реальну поведінку вчених і принижує значення їх особистої відповідальності за прийняті ними рішення» [21, с. 65]. В контексті міждисциплінарних досліджень особлива значимість кейс стадіс полягає в можливості сполучення прикладних результатів і метатеоретичних інтенцій, майданчиком для якого стає новітня філософія науки, зокрема соціальна епістемологія.

До недавнього часу саме поняття контекстуальної ситуації не мало епістемологічного статусу, належачи до області швидше спекулятивного світогляду, ніж серйозних соціально-гуманітарних досліджень. Свіжий погляд на проблему постав із розвитком теорії самоорганізації, в якій розгляд

відкритого динамічного процесу взаємин із середовищем наділений важливістю, як теоретичного, так і практичного рівня [21].

Локальна ситуативність є предметом аналізу безлічі прикладних наук, проте саме зростання поля можливостей для трансдисциплінарних контактів у сучасному науковому пізнанні дає можливість наукового осмислення емпіричних результатів на теоретичному рівні. Безумовно, дане осмислення має місце в тій чи іншій мірі в будь-якому сегменті прикладного знання, проте в повній мірі реалізується тільки на метафілософському рівні.

Повсякденна ситуативність як емпірична даність в приватно-науковому знанні розглядається рядом дослідників як практично філософська категорія, що цілком логічно: саме з позиції філософії створюється інтерпретація рутинної ситуації як унікальної. Виділяються культурні, філософські, соціальні, когнітивні складові, що обумовлюють принципи для критичної рефлексії відмінності від інших ситуацій, апелюючи в той же час до їх апріорної межовості одна з одною. Останнє дозволяє говорити про смисловий вплив одних ситуацій на інші, викликаючи життєву потребу в міждисциплінарних дослідженнях.

З одного боку, це пов'язано з іманентною самоорганізацією філософського знання, синхронічністю повороту до живого органічного цілого - суб'єкта пізнання, що здійснює багатопланову діяльність в єдиному еволюційному процесі розвитку універсуму. З іншого боку – це необхідність закріплення автономного статусу для соціальної епістемології, що синтезує ситуативний контекст кейс стадіс із власне науковим когнітивним аналізом явищ і подій [21].

На перший план висуваються поняття комунікативних зв'язків, тексту, сенсу, діалогу, або скоріше полілогу, за допомогою якого відбувається мультитрансляція соціального досвіду. Таким чином, когнітивна методологія соціокультурного простору отримує друге дихання, акумулюючи численні сучасні епістеми в холістичне ціле.

1.3. Перспективи епістемологічних студій на сучасному етапі розвитку філософії

Інтеграція поняття ситуативності в предметний науковий і філософський контекст передбачає, як уже було сказано, розробку дослідних шляхів, що надають дескриптивну можливість для соціальних і культурних трансформацій із позиції новітньої міждисциплінарної методології пізнання. Некласична соціальна епістемологія, яка культивує цю мету, апріорі спрямована на індивідуальність і специфічність досліджуваних моделей, на їх соціокультурну унікальність, пріоритет в якій віддається іманентній стохастичній симптоматиці.

Згідно з думкою І. Т. Касавіна, «різноманіття і взаємна нередукованість розглядаються як фундаментальні властивості ситуацій та суб'єктів, з чого випливає перевага дескриптивного методу аналізу знання перед нормативним. В цьому проявляється, поміж іншим, неklasичний і постнеklasичний характер названого методу, що споріднюють його із квантово-механічним і синергетичним описом [15, с. 391].

Таким чином, методологія кейс стадіс, використовувана в неklasичній епістемології, докорінно змінює структуру відносин між теорією пізнання і дослідницьким контекстом, становлячи не тільки й не стільки емпіричне підтвердження статичним теоретичним гіпотезам, скільки асиметричну в традиційному розумінні множинність соціокультурних ресурсів, включених до поточної когнітивної діяльності. Предметом аналізу стає наповненість, досліджувана не з точки зору усередненої типовості, а з позиції принципової відмінності від інших подій чи явищ.

Як пише Л. А. Маркова, «подія розглядається як цілісна, особлива, відмінна від інших подій, вона не вбудовується в поступальний, прогресивний ряд розвитку. Вона не виводиться логічно з попереднього стану знання, та її логічна сумісність з іншими подіями постає проблематичною» [27, с. 395].

В умовах проілюстрованої багатополлярності сучасного предметного поля можна говорити про значущість філософської та епістемологічної функції – відтворити єдину картину того, що відбувається, за допомогою вивчення особливостей, що детермінують ідентичність об'єкта, не за допомогою редукції до типового, а шляхом підкреслення в межах конкретної ситуації якісної автентичності явища. При цьому унікальність досліджуваного об'єкта не заважає йому бути частиною цілого, єдиного холистичного процесу еволюції [24].

В межах кейс стадіс як ситуативної методики є сусідніми між собою безліч джерел, які з позиції академічної науки можуть бути названі нелогічними або ж такими, що не підлягають верифікації. Зазначена еkleктика, однак, досить серйозно мотивована високим ступенем складності соціокультурного простору (що також помітно на прикладі постмодерну). Виникає новий формат соціальних відносин, який дозволяє кардинально змінювати загальне поняття соціальності. Останнє в контексті кейс стадіс дістане адаптацію до чисельного зростання особистісних, психологічних, емоційних зв'язків, орієнтованих водночас на отримання інноваційного знання як джерела подальшого розвитку всієї багатопланової системи соціогуманітарних відносин, до якої рівномірно включені герменевтичні, гносеологічні, наукові, філософські та культурні фактори [20].

Кейс стадіс можуть бути успішно використані в якості методу історичної реконструкції наукового знання. Однак не слід забувати, що в межах ситуаційних досліджень принципово неможливим постає створення теоретичної основи науки у вигляді законів, гіпотез і концептуальних ідей. Це дозволяє здійснити припущення про емпіричність призначення кейс стадіс, що, однак, було згодом неодноразово спростовано апологетами некласичного системного мислення.

Поняття випадковості, що знаходиться в епіцентрі наукової методології «нестандартних» парадигмальних кластерів, дозволяє дещо інакше поглянути на зміст наукового знання, надавши майданчик для більш широкого

осмислення самого феномена раціональності. Підхід, що апіорі має спільний знаменник, не працює щодо кейс стадіс, зводячи нанівець їх імпліцитну значущість у вигляді можливості спонтанної актуалізації латентних джерел.

Тут також приховано низку дискусійних моментів, суть яких можна звести до правомірної тези про неможливість наукового підходу до явищ без заданих загальних понять, які виводяться кумулятивно з історичних форм наукового знання; разом з тим у наявності редукція епізодичної ролі кейс стадіс як фрагмента живої самоорганізованої соціальності до сукупності емпіричних наслідків [25].

Безсумнівно, контекстуальна субстанційність не дає права зводити кейс стадіс до його дослівного змісту, - точніше, не обмежує діапазон досліджень емпіричним змістом. Навпаки, з розробкою кейс стадіс в соціогуманітарному просторі з'являються можливості для вирішення завдань, пов'язаних із формуванням дослідного контексту в умовах принципової невизначеності, зникнення класичних суб'єкт-об'єктних відносин, закріплення нового типу нестационарного логічного мислення, що викликає однозначний філософський оптимізм в процесі системного осмислення буття соціальних процесів [18].

Когнітивні практики сучасності містять практично безмежне число метафізичних параметрів, які ускладнюють адекватне сприйняття суб'єкта пізнання, орієнтованого на лінійну впорядкованість як в питаннях пошуку онтологічних закономірностей, так і стосовно соціальних і гуманітарних явищ. Однак в цьому, на наш погляд, і полягає безсумнівний позитив постнекласичної раціональності: після певного періоду часу уявний хаос і виражена дезорганізованість проблемних полів трансформуються в єдину холістичну систему, динамічну і насичену нестандартними евристичними методами досліджень.

Згідно з думкою А. П. Огурцова, «підхід до мислення як гетерогенної і нелінійної системи передбачає не тільки усвідомлення важливості для нього

парадоксів, гнучкості, динамізму, метафоричності, порушення ним звичних правил порядку і симетрії, а й створення нової мови і нових моделей мислення» [33, с. 25]. Ця точка зору одного з найбільших філософів науки сучасності в точності описує нові ідеали раціональності, що включають незвичне сусідство периферійних детермінант когнітивного поля (в тому числі культурних, ціннісних, соціальних та ін.) із новітніми досягненнями природничо-наукового знання.

Виникає нове уявлення про соціальність, не обмежену більше бінарними опозиціями хаосу і порядку. Незаперечною платформою для наукових форм діяльності постає синтетичний комплекс дисциплінарного знання, що закликає до мультидіалогу між дискурсивними практиками. Це знаходить своє відображення як в міждисциплінарній методології соціального пізнання, так і в філософському і культурному просторі постмодерну, де успішно асимілюються численні когнітивні тренди.

Всі ці фактори сприяють активному зміцненню позицій соціальної епістемології, спрямованої на дослідження когнітивних феноменів щодо буття соціальних процесів. «Когнітивні методи, - пише Л. А. Мікешина, - дозволяють досліджувати форми подання знань, моделювання розуміння і розпізнавання когнітивних феноменів, бачити наслідки дескриптивної теорії в дії. В цілому, очевидно, що в когнітивній науці, що формується сьогодні, як ні в якій іншій, діалог і взаємодія різних когнітивних практик є базовим методологічним принципом, що визначає як специфіку, так і безсумнівну продуктивність цієї галузі знання, де предметом дослідження є саме знання, його багатовимірність і способи представлення в різних сферах» [28, с. 354].

Зростання популярності звернень до методологічного арсеналу еволюційної епістемології, синергетики, кейс стадіс та інших когнітивних тенденцій, що апріорі засновані на діалозі, підтверджує факт формування нової, «універсальної» раціональності, що відкриває себе за допомогою філософських і міждисциплінарних практик. Це актуалізує наявну

необхідність філософських досліджень в межах епістемології, поступово розширюючи статус філософа до загальнонаукових меж.

Висновки до розділу 1

В межах сучасної соціальної епістемології відбувається подолання традиційного підходу до проблем знання і відповідний вихід на новий рівень опису реальності, що багато в чому схоже з постмодерністською тенденцією в філософії, орієнтованої на нові когнітивні, герменевтичні, соціальні техніки в поясненні суті універсуму. Метою цих технік стає вихід на поверхню нового світобачення, що голографічно відображає поточну реальність в граничній сукупності її характеристик.

Множинність сучасних когнітивних практик дає надзвичайний простір для філософської аналітики. Можна з упевненістю сказати, що соціогуманітарний простір сьогодні включає не тільки академічні форми мислення, засновані на суворій лінійній логіці та класичних методах теорії пізнання, але і різні художні, культурні тренди, спрямовані на тотальне усунення універсалізації та догматизму.

Це спричиняє необхідність перегляду деяких парадигмальних підстав, пов'язаних зі зміною уявлень про суб'єкт пізнання, активність якого визначається умовами парадигмального діалогу і постійної рефлексії над реальністю із залученням усіх доступних для цього засобів.

З одного боку, наукове співтовариство націлене на евристичний пріоритет епістемології у вирішенні питання про логіку розвитку знання. З іншого – у наявності негласне заперечення академічних претензій епістемології, пов'язане з позиціонуванням буття як дискретної множинності уривчастих структур, які не мають єдиного фундаменту. На цьому тлі епістемологічна проблематика змінює своє предметне поле, що включає разом із дедалі більшим соціальним контекстом як метатеоретичне обґрунтування комунікативних зв'язків, так і питання співвідношення

суб'єктивного і об'єктивного, свідомості й пізнання в процесі побудови ідейних векторів соціальної дійсності.

В наведеному контексті становить інтерес можливість осмислення у межах епістемології проблеми предметного наповнення когнітивного контексту постнекласичної наукової раціональності і його адекватної інтерпретації відповідно до логіки розвитку універсуму.

Друга сторона проблеми подальшого розвитку соціальної епістемології полягає в явному розходженні позицій щодо її дисциплінарного змісту. З одного боку, неможливо заперечувати інноваційний характер сучасних когнітивних практик. З іншого – окремі дослідники заявляють про певну кризу, пов'язану зі стагнацією епістемології в просторі постнекласичної наукової парадигми.

Зростання популярності звернень до методологічного арсеналу еволюційної епістемології, синергетики, кейс стадіс та інших когнітивних тенденцій, що апріорі засновані на діалозі, підтверджує факт формування нової, «універсальної» раціональності, що відкриває себе за допомогою філософських і міждисциплінарних практик. Це актуалізує наявну необхідність філософських досліджень в межах епістемології, поступово розширюючи статус філософа до загальнонаукових меж.

РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ КЛАСИЧНОГО ТА НЕКЛАСИЧНОГО ПІДХОДІВ У СОЦІАЛЬНІЙ ЕПІСТЕМОЛОГІЇ

2.1. Основи епістемологічної тематизації розрізнення класичного та некласичного підходів

У класичному варіанті епістемологія передує всім іншим розділам філософського знання. І вона з цієї точки зору є незалежною від науки, бо обґрунтовує останню. Для Канта це пов'язано з принциповим розрізненням трансцендентального аналізу та емпіричного пізнання, а для Гуссерля – з поділом феноменологічної і природної установки.

Проблема обґрунтування знання стає центральною в західноєвропейській філософії, починаючи з сімнадцятого століття. Це пов'язано зі становленням нетрадиційного суспільства, з появою вільного індивіда, що покладається на самого себе [22].

Що саме можна вважати достатнім обґрунтуванням знання? Це питання опиняється в центрі філософських дискусій. Епістемологія виступає перш за все як критика сформованих метафізичних систем і прийнятих систем знання з точки зору певного ідеалу знання.

Для Ф. Бекона і Р. Декарта це критика схоластичної метафізики і перипатетичної науки. Для Д. Берклі це критика матеріалізму і низки ідей нової науки, зокрема, ідеї абсолютного простору і часу в фізиці Ньютона і ідеї нескінченно-малих величин в розробленому в цей час диференціальному і інтегральному численні (подальша історія науки показала правомірність критичного аналізу, здійсненого Берклі над деякими основоположними вченнями науки Нового часу) [21].

Кант використовує свою епістемологічну конструкцію для демонстрації недієздатності традиційної онтології, а також і деяких наукових дисциплін (наприклад, психології як теоретичної, а не описової науки). Сама система кантівської філософії, в основі якої лежить епістемологія, носить назву критичної.

Критицизм визначає головний пафос інших епістемологічних побудов класичного типу. Так, наприклад, для Е. Маха його епістемологія виступає як спосіб обґрунтування ідеалу описової науки, а відтак і критики ідей абсолютного простору і часу класичної фізики (ця критика була використана А.Ейнштейном при створенні спеціальної теорії відносності), а також атомної теорії (що було відкинуто наукою). Логічні позитивісти використовували свій епістемологічний принцип верифікації для критики ряду тверджень не тільки в філософії, а й в науці (у фізиці, в психології), а К.Поппер за допомогою принципу фальсифікації намагався продемонструвати ненауковість марксизму і психоаналізу.

У цій своїй якості епістемологія виступала не тільки в функції критики, а й як засіб утвердження певних типів знання, як засіб їх своєрідної культурної легітимації. Так, згідно Платону, чуттєве сприйняття не може дати знання, по-справжньому можна знати тільки те, чого навчає математика. Тому з цієї точки зору в строгому сенсі слова не може бути науки про емпіричні феномени, ідеал науки – геометрія Евкліда. За Арістотелем виходить геть інша справа: чуттєвий досвід може свідчити про реальність.

Побудована на досвіді наука є можливою, але вона не може бути математичною, оскільки досвід є якісним і не може бути обчисленим.

Новоєвропейська наука, що виникла після Коперника і Галілея, по суті, синтезувала програми Платона і Арістотеля у вигляді програми математичного природознавства, заснованого на експерименті: емпірична наука можлива, але не на основі опису того, що дано в досвіді, а на основі штучного конструювання в експерименті (а це передбачає використання математики) того, що досліджується. В основі цієї програми лежить певна установка: реальність дана в чуттєвому досвіді, але її глибинний механізм досягається за допомогою її препарування та математичної обробки. Епістемологія в цьому випадку виступає як спосіб обґрунтування і узаконення нової науки, яка суперечить і старій традиції, і здоровому глузду, будучи чимось дивним і незвичайним [12].

Антипсихологізм в епістемології. був своєрідно продовжений в аналітичній філософії. Тут він був представлений як аналіз мови. Щоправда, сам цей аналіз є вже не трансцендентальною процедурою, а процедурою цілком емпіричною, але має справу вже не з фактами емпіричної свідомості (як це було у психологістів), а з фактами «глибинної граматики» мови.

В межах цього підходу епістемологія була витлумачена як аналітична дисципліна, а стара епістемологія розкритикована, зокрема Л.Вітгенштейном, як недієздатна «філософія психології». Такі визначальні для нормативів знання принципи, як верифікація і фальсифікація, були зрозумілі як укорінені в структурах мови. У зв'язку з цим був чітко розділений «контекст відкриття» того чи іншого твердження, що є предметом психологічного дослідження, із «контекстом обґрунтування», з яким має справу філософський аналіз.

Окремі представники епістемології запропонували «зняти» саму проблему відношення знання і зовнішнього світу, витлумачивши свідомість суб'єкта в якості єдиної реальності: для емпіриків це відчуття, для раціоналістів апіорні структури свідомості. Світ (в тому числі інші люди) виступає в цьому випадку або як сукупність відчуттів, або як раціональна конструкція суб'єкта. З критикою цього положення виступили представники різних реалістичних шкіл, проте до тих пір, поки пізнання продовжувало розумітися тільки як факт індивідуальної свідомості, як щось, що відбувається лише «всередині» суб'єкта (хоча б і причинно обумовлене подіями зовнішнього світу), зазначені труднощі не могли бути вирішені.

Якщо Декарт не розрізняє емпіричного і трансцендентального суб'єктів, то в подальшому таке розрізнення здійснюється. Емпірики і психологісти мають справу з індивідуальним суб'єктом, трансценденталісти з трансцендентальним. Так, наприклад, для Канта є безсумнівним, що предмети, дані людині в досвіді, існують незалежно від неї як емпіричного індивіда. Однак сам цей досвід сконструйований трансцендентальним суб'єктом. Трансцендентальна єдність аперцепції цього суб'єкта є навіть гарантом об'єктивності досвіду.

Для Гуссерля безсумнівною реальністю є даність феноменів трансцендентальної свідомості. Що стосується співвідношення цих феноменів із зовнішньою реальністю, то від цих питань феноменологія «утримується» [37].

Епістемологія набула класичного вигляду саме в зв'язку з виникненням науки Нового часу і багато в чому виступала як засіб легітимації цієї науки. Тому більшість епістемологічних систем виходила з того, що саме наукове знання, яке було представлене в математичному природознавстві цього часу, є вищим типом знання, а те, що говорить наука про світ, те й існує насправді.

Багато проблем, що обговорювалися в класичній епістемології, можуть бути зрозумілі тільки в світлі цієї установки. Такою є, наприклад, обговорювана Т.Гоббсом, Д. Локком і багатьма іншими проблема т.зв. первинних і вторинних якостей, одні з яких (тяжкість, форма, розташування та ін.) вважаються такими, що належать самим реальним предметам, а інші (колір, запах, смак та ін.) розглядаються як такі, що виникають у свідомості суб'єкта при впливі предметів зовнішнього світу на органи чуття. Що існує реально і що реально не існує, в даному випадку повністю залежить від того, що говорила про реальність класична фізика.

Кантова епістемологія може бути зрозуміла як обґрунтування класичної ньютонівської механіки. Для Канта факт існування наукового знання є початково виправданим. Два питання його «Критики чистого розуму» - «як можлива чиста математика» і «як можливе чисте природознавство» - не ставлять під сумнів виправданість даних наукових дисциплін, а лише намагаються виявити умови їх можливості. Цього не можна сказати про третє питання кантової "Критики" – «як можлива метафізика» - філософ намагається показати, що з епістемологічної точки зору остання неможлива [16].

Для неокантіанців епістемологія можлива тільки як теорія науки. Логічні позитивісти вбачали завдання філософії (аналітичної епістемології)

саме в аналізі мови науки, а зовсім не буденної мови. Згідно К. Попперу, епістемологія повинна мати справу тільки з науковим знанням.

Можна говорити про те, що в останні десятиліття ХХ століття почала складатися неklasична епістемологія, яка відрізняється від класичної за всіма основними параметрами. Зміна епістемологічної проблематики і методів роботи в цій галузі пов'язана із новим розумінням пізнання і знання, а також відношеннями епістемології та інших наук про людину й культуру. Це нове розуміння, в свою чергу, обумовлене зрушеннями в сучасній культурі в цілому [10].

Аналitична філософія відокремлює аналіз мови (штучної або природної) від формулювання суджень про світ. Подібне розуміння епістемології засноване на ідеї про те, що суб'єкт, що пізнає (індивідуальний чи трансцендентальний) або мовить, знаходяться немовби «поза світом», і що останній конституюється (в сильному варіанті конструюється) суб'єктом.

Це уявлення йде від суб'єктоцентризму, вперше чітко сформульованого Декартом. Некласична епістемологія перевертає це уявлення, бо виходить із того, що пізнання здійснюється реальною людиною, що діє у світі і вступає в комунікацію з іншими. Свідомість, суб'єктивність, мова можуть бути зрозумілими тільки на основі цього. А це означає, що плідно обговорювати епістемологічні питання можна лише в тому випадку, якщо ми враховуємо реальні, емпірично фіксовані пізнавальні акти як у звичайному житті, так і в науковій діяльності.

У західній аналітичній філософії в 50-ті - 70-ті рр. минулого століття говорили про «лінгвістичний поворот». В такому лінгвістичному плані підносилися і епістемологічна проблематика. Насправді це було по суті ліквідацією епістемології, оскільки головними стали питання філософії мови, а те, що в мові не виражається (а це відноситься до багатьох пізнавальних актів, наприклад, до сприйняття, до деяких актів мислення та ін.), для філософії вважається таким, якого взагалі немає [8].

Сьогодні можна говорити про те, що на зміну «лінгвістичному повороту» прийшов «поворот когнітивний і епістемологічний». Епістемологію цікавить не відношення тексту і дискурсу (бо вони можуть не мати жодного відношення до знання), а саме знання, (в тому числі й виражене в тексті, у висловлюваннях, але не тільки в них, бо знання може бути і «неявним», неусвідомлюваним) і способи його отримання і обґрунтування. Між іншим, сучасна філософія мови не передує епістемології – на що вона претендувала зовсім недавно, а виходить з її результатів.

Взагалі сьогодні поле застосування когнітивного (і разом з тим епістемологічного) підходу серйозно розширюється. Виникли такі, наприклад, раніше невідомі дисципліни, як когнітивна нейрологія, когнітивна етологія, когнітивна теорія біологічної еволюції. Змінюється і проблематика епістемології: оновлюється розуміння знання, реальності, свідомості, відношення знання і діяльності, знання і комунікації. Некласична епістемологія – не тільки новий етап у розвитку епістемології, але й новий спосіб розуміння реальності і людини. Некласична епістемологія відкриває багато в чому нове поле досліджень, вельми значущих для розуміння сучасних соціальних і культурних процесів [7].

Справа в тому, що критика класичної епістемології нерідко супроводжується відмовою від центральної епістемологічної проблематики, а значить, по суті справи, відмовою від самої цієї галузі філософських досліджень, хоча це інколи підноситься як нове розуміння епістемології. Маються на увазі, зокрема, деякі варіанти розробки «соціальної епістемології», пов'язані, наприклад, з т.зв. «Единбурзькою школою» [16].

Згідно з цим баченням, не існує асиметрії знання і помилки, всі когнітивні утворення – не що інше, як продукт взаємодії різних когнітивних колективів, діяльність яких і конкуренція між якими визначаються не пошуками істини, а прагненням отримати владу (хоча б і в науці) і доступ до фінансових ресурсів. Знання виявляється «соціальною конструкцією», яка не

має жодного відношення до досягнення реальності. Проблематика знання тим самим втрачає сенс.

Таке «оновлення» епістемології є насправді відмовою від епістемології як філософської дисципліни. Насправді в сучасному суспільстві наявна гостра необхідність у аналізі різних соціальних структур і соціальних механізмів отримання знання з точки зору їх внеску в забезпечення його надійності: це центральна проблема реальної соціальної епістемології, яка пориває з проблематикою епістемології, але досліджує її в певному сучасному контексті. І це реальна проблема сучасного суспільства і людини [6].

В цілому найважливішою тенденцією теоретико-пізнавальних парадигм другої половини ХХ ст. є прагнення до комплексного міждисциплінарного підходу в розробці всієї сукупності теоретико-пізнавальних проблем. Широкий набір визначень неklasичної епістемології: «генетична», «еволюційна», «натуралістична», «історична», «динамічна», «експериментальна» та ін. Можна вказати не тільки на важливі розбіжності в позиціях різних авторів, але і щось спільне, що їх об'єднує: впевненість в необхідності і плідності системного конкретно-наукового аналізу всіх аспектів процесу пізнання і його механізмів.

2.2. Принципи побудови неklasичної моделі соціальної епістемології

Складні пізнавальні процеси і труднощі в освоєнні об'єктів різної природи призводять до появи різноманітних епістемологічних концепцій. Наприклад, В. А. Лекторський виділяє програми еволюційної епістемології (К. Лоренц, І. П. Меркулов), натуралізованої епістемології (У. Куайн), епістемології без суб'єкта, що пізнає (К. Поппер), генетичної епістемології (Ж. Піаже), експериментальної епістемології (Д. Деннет) [22].

В останні десятиліття в західній і вітчизняній філософії формулюється програма соціальної епістемології, яка передбачає взаємодію філософського

аналізу з вивченням історії пізнання в соціально-культурному контексті. Концептуальним ядром соціальної епістемології є «теза про соціальну природу і соціальну обумовленість пізнання, яка в різних дослідників отримує власну інтерпретацію і з якої робляться різні висновки» [8]. Обриси цієї епістемології намічаються в роботах Е. Голдмана, С. Фуллера, Д. Блура, І. Т. Касавіна, Л. А. Маркової, Л. А. Микешиної і інших авторів. Наприклад, І. Т. Касавін пропонує розуміти будь-який соціальний факт не як «сутність», а як перетин різноманітних процесів: зовнішнього і внутрішнього в мові, дії та інтерпретації, контексту і дискурсу. Він розглядає соціальний факт в тому природному для нього соціальному середовищі, в якому він виникає й живе – в середовищі соціальної комунікації. Комунікація – це «не просто ізольована інтеракція, але цілісна комунікативна ситуація і її оточення, тобто комунікація, що задає соціальний контекст і одночасно здійснюється завдяки ньому» [15].

Теоретичне значення соціальної епістемології визначається центральною роллю суспільства в процесі формування знання, а також тим, що головна рушійна сила сучасного суспільства – це інформація, або знання. Звідси впливає практична важливість соціальної епістемології: вона пов'язана з її можливою роллю в перебудові соціальних інститутів, орієнтованих на зберігання, переробку і виробництво інформації.

Однак більш поширеною теоретичною позицією (зокрема, у вітчизняному філософському середовищі) є виділення класичної та некласичної епістемології. Одним із яскравих представників даного підходу є В. А. Лекторський. Навряд чи буде помилковим стверджувати, що більшість фахівців, що займаються питаннями теорії та методології пізнання, дотримується подібної теоретичної позиції. Наприклад, на «круглому столі», присвяченому обговоренню нової філософської енциклопедії, що відбувся в редакції журналу «Питання філософії», розділяється і конкретизується саме теоретична позиція В. А. Лекторського [22].

В якості основних характеристик класичної теорії пізнання виділяють критицизм, фундаменталізм і нормативізм, суб'єктоцентризм, наукоцентризм. Зупинимось коротко на цих характеристиках.

Критицизм – це спроба виявлення ідеалів знання, спираючись на які, можна було б вивести за межі справжнього знання те, що до нього не належить. Фундаменталізм та нормативізм пов'язані з обґрунтуванням знання на гранично ясних, очевидних і достовірних істинах, щоб в одержуваному знанні не було жодних сумнівів. Суб'єктоцентризм – переконання в тому, що найбільш безсумнівним і незаперечним базисом, на якому можна будувати систему знання, є факт існування суб'єкта. І нарешті, наукоцентризм характеризується тим, що наукове знання, як воно представлено в математичному природознавстві Нового часу, є вищим типом знання.

Некласична епістемологія відрізняється від класичної епістемології за всіма основними параметрами. Основними особливостями некласичної епістемології є посткритицизм, антифундаменталізм, відмова від суб'єктоцентризму і відмова від наукоцентризму. Розкриємо коротко зміст даних характеристик.

Посткритицизм – це визнання того факту, що пізнання є процесом, вписаним у певну традицію. Тому «в колективно витвореному знанні може бути такий зміст, який не усвідомлюється в даний момент учасниками колективного пізнавального процесу» [15].

Антифундаменталізм пов'язаний із мінливістю пізнавальних норм, неможливістю формулювати жорсткі і незмінні нормативні приписи розвитку пізнання. Більш того, для кожної області дослідження існують специфічні норми, які не можуть бути застосовані при оцінці результатів пізнавальної діяльності в інших предметних областях без спотворення особливостей пізнання в них. Відмова від суб'єктоцентризму означає прийняття пізнавального суб'єкта як від початку включеного в реальний світ і систему відносин з іншими людьми. Існує не суб'єкт пізнання в класичному розумінні, а суб'єктивність, що розуміється як загальний продукт

межсуб'єктивної комунікативної діяльності в рамках культурно-історичної спільності. І нарешті, відмова від наукоцентризму пов'язана із розумінням того факту, що наука є найважливішим, але не єдиним способом пізнання реальності. Більш того, сама наука не може існувати без буденного знання і повинна взаємодіяти з ним.

Взаємодія класичної та некласичної епістемології розуміється по-різному. Наприклад, Л. А. Маркова вважає, що «нова логіка розробляється не як заперечення і <...> руйнування підстав класики, а як формування початків нового типу мислення, початків, які не виводяться з минулого логіки і не будуються на її уламках, а виникають немовби поряд із нею, на «порожньому» місці» [27]. Дійсно, можна погодитися з тим, що класична наука (її закони, принципи), сформована в Новий час, працює і в даний час, тому немає сенсу відмовлятися від досягнень новоевропейської науки.

Однак виділення класичної та некласичної епістемологій викликає низку питань. Перше з них пов'язане із часом появи некласичної епістемології, яку В. А. Лекторський датує останніми десятиліттями ХХ в. [22]. Становлення некласичної епістемології більш доречно пов'язувати з виникненням некласичної науки, формування якої відбувається в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Саме тоді були по-новому осмислені базові гносеологічні проблеми суб'єкт-об'єктних відносин, об'єктивності, істинності знання, правомірності множинності теоретичних підходів і концепцій, особливості методів пізнання.

На нашу думку, некласична теорія пізнання пов'язана з появою некласичної науки, з процесами становлення некласичного природознавства. Тому час формування некласичної епістемології більш доречно пов'язувати з першою половиною ХХ століття.

В останній третині ХХ ст. наука вступила в нову історичну фазу розвитку – постнекласичну. Фундаментальне дослідження цих фаз розвитку науки (класичної, некласичної, постнекласичної) належить В. С. Стьопіну, що розглядає ці етапи на прикладі природознавства.

В. С. Стьопін зазначає, що «при описі пізнавальних ситуацій постнекласичної науки потрібно значно розширити набір ознак, які суттєво характеризують суб'єкт, що пізнає. Він повинен не тільки орієнтуватися на некласичні ідеали і нормативи пояснення і опису, обґрунтування і доказовості знання, а й здійснювати рефлексію над ціннісними підставами наукової діяльності, вираженими в науковому етосі» [44]. І далі філософ підкреслює, що «такого роду рефлексія передбачає співвіднесення принципів наукового етосу з соціальними цінностями, представленими гуманістичними ідеалами, і потім введення додаткових етичних зобов'язань при дослідженні і технологічному освоєнні складних людиномірних систем» [44]. У стратегіях діяльності зі складними, людиномірними системами виникає новий тип інтеграції істини й моральності.

Ряд учених пов'язує виникнення постнекласичної науки з поширенням «дискурсу синергетики». Мова йде не тільки про природничо-наукові дисципліни. Понятійний словник синергетики все активніше починає застосовуватися в соціальних і гуманітарних науках.

Визнання факту існування постнекласичної науки призводить до другого, більш важливого питання, пов'язаного з тим, що некласична епістемологія не вловлює і не фіксує ті зміни, які відбуваються в сучасному науковому пізнанні. Тому, на нашу думку, можна говорити про обриси нової, постнекласичної епістемології, відповідної постнекласичній науці.

Спробуємо більш детально обґрунтувати це положення, аналізуючи особливості сучасних соціальних теорій. У цих теоріях можна відзначити нові тенденції в їх побудові, обґрунтуванні, а також в їх взаємодії з контекстами практики і повсякденності. На взаємозв'язок філософської епістемології і «регіональних епістемологій» (підстав отримання знань в конкретних науках) вказує В. І. Дудіна [9].

Логіка дослідження, пропонована В. І. Дудіною, йде від загального до конкретного: від вивчення трансформацій в філософській епістемології – до розгляду модифікації епістемологічної стратегії в соціології. У нашій роботі

пропонується інша дослідницька стратегія: від окремого – до загального, тобто від вивчення епістемологічних особливостей в соціальному пізнанні – до характеристики філософської епістемології.

Виділення постнекласичної епістемології обумовлено логікою розвитку когнітивних практик в соціальному пізнанні. Нова епістемологія спирається на системну інтеграцію макро- та мікрорівневого аналізу, що дозволяє інтерпретувати як інституційну рефлексію, так і внутрішню саморефлексію соціальних акторів. Постнекласична епістемологія прагне до синтезу різних опозицій: макропрактик і мікропрактик, холізму і індивідуалізму, соціоцентристського і антропоцентристського, гомогенного і гетерогенного. Наприклад, Ю. Хабермас у своїй «Теорії комунікативної дії» робить крок на шляху до зближення класичних теорій (марксизм, функціоналізм) і некласичних (феноменологічна теорія і герменевтика).

Протягом XIX ст. провідні позиції займала класична соціальна парадигма. Представниками класичної соціальної парадигми є О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс. Її найважливішою функцією було витворення достовірних знань про суспільство.

Соціальна наука, побудована в класичній парадигмі, яскраво виражає особливості класичної епістемології. Серед цих особливостей можна виділити такі:

- прагнення соціальних теоретиків сцієнтизувати соціальну науку за зразком природничих наук, елімінуючи специфіку соціального пізнання;
- твердження про те, що основою соціального дослідження є соціальні факти, при цьому соціальний науковець грає другорядну роль в порівнянні з існуючими соціальними фактами;
- протиставлення суб'єкта та об'єкта соціального дослідження; соціальний світ як об'єкт пізнання, що протиставляється людині як суб'єкту пізнання;
- формулювання позиції абсолютного спостерігача, який розуміється як мислячий розум, який свідомо пізнає зовнішній світ;

- використання позитивістської методології, яка включає методи узагальнення, порівняння, аналізу;
- прагнення до граничної строгості і однозначності понять, усвідомлення категоріального апарату як досить повного;
- крайній «об'єктивізм» соціальної науки, який відкидає структурувальну роль тексту і мови в соціальному пізнанні, що дозволяє надавати соціальному знанню статус абсолютної істини;
- уявлення про теоретичний плюралізм як епістемологічну нестачу соціальної науки, прагнення в рамках моністичного підходу до створення універсальної соціальної теорії [5].

З кінця ХІХ в. лідерство перейшло до некласичної соціальної парадигми. Це лідерство зберігалось до 60-х-70-х років минулого століття. До числа некласичних соціальних теорій можна віднести феноменологічну теорію, етнометодологію, символічний інтеракціонізм.

Теорії, побудовані в межах некласичної соціальної парадигми, демонструють тенденції некласичної науковості, особливості некласичної епістемології. Повсякденність і життєвий світ стають найважливішими поняттями. Соціальна наука зв'язується з повсякденним життям і діяльністю акторів. До числа найважливіших особливостей некласичної епістемології в соціальному пізнанні можна віднести наступні:

- ідеографічна пізнавальна методологія вивчення соціальної реальності;
- принцип методологічного індивідуалізму, згідно з яким суспільство - це сума взаємодіючих індивідів;
- звуження масштабу бачення соціальної реальності, її розуміння і емпіричного освоєння до рівня історії повсякденності.

Постнекласична соціальна парадигма формується в умовах когнітивної ситуації, що склалася в соціальній науці на рубежі ХХ-ХХІ ст. Таким чином, до середини ХХ в. сформувалися дві основні соціальні парадигми: прихильники класичної парадигми представляють суспільство як соціальну реальність, а представники некласичної парадигми розуміють суспільство як

сукупність індивідів. Прихильники першої парадигми постулюють можливість отримання якомога більш повної, достовірної та об'єктивної інформації про суспільство та соціальні процеси. Прихильники другої парадигми розвиток соціального знання пов'язують із затвердженням в ньому «розумової» методології.

Протягом ХХ ст. в соціальному пізнанні з'являється безліч когнітивних практик: теорія комунікативної дії, теорія структурації, теорія суспільства ризику, теорія ігровізації, соціологія життя, феміністські теорії. З'являються також постмодерністські теорії, які проголошують прагнення до здобуття істини властивістю міфологічної свідомості і пропонують епістемологічні практики інтертекстуальності і деконструктивізму. Наразі в соціальній науці склалася особлива когнітивна ситуація, яка характеризується мультипарадигмальністю соціального пізнання і переходом від моністичної інтерпретації соціальної реальності до плюралістичної інтерпретації.

Як уже було відзначено вище, сучасні соціальні теорії активно використовують понятійний словник синергетики. «Самоорганізація», «ентропія», «дисипація», «дисипативні системи», «ієрархізація» і «деієрархізація», «біфуркація», «атрактор», «тезаурус», «детектор», «селектор» - ось деякі поняття, які перекочують з молоді синергетики до соціології»[7]. Крім того, широко вводяться в обіг такі поняття, як контекст, інтерсуб'єктивність, конструктивізм, сенс, діалог, дискурс та ін.

Особливе значення в рамках постнекласичної епістемології набуває поняття «контекст». Такий загальний інтерес до поняття «контекст» пов'язаний із радикальною зміною ролі суб'єкта в філософському осмисленні процесу пізнання.

Дійсно, в новоевропейській науці суб'єкт розглядали як певний інтелектуальний згусток енергії, що перебуває за межами соціального контексту. Цей суб'єкт позбавлений психологічних, соціальних, моральних особливостей. Це окремий метафізичний суб'єкт.

У некласичній епістемології поняття «контекст» використовується мало і, по суті, є «маргінальним». Особливості культури певної історичної епохи, географічна своєрідність регіону, в якому виробляється наукове знання, не враховуються. Основна вимога до суб'єкта пізнання полягає в тому, що суб'єкт пізнання повинен співвідносити пояснення характеристик об'єкта із особливостями засобів і операцій діяльності.

Зовсім інша ситуація спостерігається в сучасній науці. В постнекласичній епістемології в пізнавальний процес, його структуру як найважливіший елемент включається не тільки суб'єкт пізнавальної діяльності, а й весь контекст його діяльності. В. А. Колпаков, наприклад, виділяє кілька контекстів: контекст філософії науки, соціокультурний контекст, контексти практики і повсякденності [4]. У своїй роботі «Соціально-епістемологічні проблеми сучасного економічного знання» дослідник переконливо показує вплив виділених контекстів на розвиток економічного наукового знання.

Л. А. Маркова говорить про контекст діяльності вченого, який набуває різних форм залежно від роду дослідження. Це може бути культура певної історичної епохи, своєрідність і самобутність окремого географічного регіону або невелика за масштабом, але така, що втілює в собі особливості свого часу, подія [27]. Таким чином, контекстуалізм виступає певною методологічною програмою.

Можна погодитися з В. І. Дудіною в тому, що «сучасна епістемологія втратила явно виражений нормативний характер, перетворившись з логіки і раціональної реконструкції науки на різновид емпіричного дослідження існуючої наукової практики <...> Основна мета полягає в тому, щоб намітити обриси нової епістемології для соціальних наук, яка б включала соціальну обумовленість знання як необхідну передумову» [9].

Як видно, теоретичний статус епістемології все більше віддаляється від природничо-наукового ідеалу теорії. Ми спостерігаємо перенесення схем і понять з соціології, історії в теорію пізнання, тобто ідеї та образи

запозичуються в конкретних науках і лише потім піддаються філософському обґрунтуванню. До епістемологічного обігу залучаються результати і методи соціально-гуманітарних наук.

Поява постнекласичної науки і постнекласичних соціальних теорій свідчить про становлення постнекласичної епістемології. Основними особливостями постнекласичної теорії пізнання, на наш погляд, є:

- міждисциплінарність досліджень, запозичення категоріально-понятійного апарату інших наук, перш за все, синергетики;
 - посилення інтересу до таких категорій, як «контекст», «дискурс», «інтерсуб'єктивність», «діалог», «конструктивізм» та ін .;
 - контекстуалізм як методологічна програма;
 - зміна контексту практики і науки на користь домінування науки.
- Соціальна роль науки полягає у створенні соціальних інновацій і соціальних винаходів;

- суб'єктність знання, що розуміється як загальна значущість знання, що досягається в результаті наукового консенсусу членів того чи іншого професійного наукового співтовариства;

- рефлексивність знання, яка спрямована на виявлення відмінностей між знанням і свідомістю, способом мислення й об'єктом;
- обґрунтована гіпотеза як основна цінність і мета наукового пізнання;
- гуманізм наукового знання.

2.3. Некласичні форми філософсько-методологічного аналізу соціальних відносин, ролей, інтересів та інститутів

Соціальна епістемологія та інші соціально-історичні підходи в науці переважно зародилися на хвилі розчарування в позитивізмі, точніше, в постпозитивізмі, що панував у філософії в другій половині ХХ століття. Філософи науки останніми роками дедалі більше розчаровувалися в тому доробку, який був послідовно накопичений центральними традиціями логічного емпіризму, постемпіричного історизму та конвергентного реалізму.

Незважаючи на фундаментальні конфлікти між прихильниками цих філософських традицій, багато критиків звернули увагу на те, що в них є спільні риси.

Всі три традиції запропонували єдину наративну структуру, щоб усередині неї писати інтерналістську або філософську історію науки. Всі ці традиції виходили з того, що фундаментальні методологічні поняття для [аналізу] науки (наприклад, пояснення і редукція / трансляція) в їх важливих відносинах інваріантні стосовно різних дисциплін у їх історичному розвитку. Всі вони наполягали на унітарних і ієрархічних відносинах між теорією і спостереженням і експериментом. Нарешті – і це, можливо, найбільш важливо – всі три традиції дійшли висновку, що загальна теорія значення (meaning) і / або референтності (reference) довела: без неї не можна обійтися в філософському розумінні науки.

Для соціально-історичного пояснення не тільки традиційних новочасних, а й «сучасних» духовно-інтелектуальних продуктів, включаючи досліджувані тут концепції знання і науки, важливо з'ясувати, які основні евристичні цінності характеризують «modernity» тобто той самий «новий час». Розглянемо звід цих цінностей:

- 1) секуляризація, тобто відділення найважливіших сфер людського життя від релігії і теології;
- 2) конституювання «людства» (humanity) як єдності індивідів і перетворення його на «суб'єкт» пізнання, джерело всіх цінностей і «власника» всіх прав і людської гідності;
- 3) розвиток різних доменів знання і практики (право, економіка, наука), автономія яких інституційно визнається і захищається;
- 4) раціоналізація – формальні процедури пізнання, обчислення поширюються дедалі інтенсивніше і ширше;
- 5) швидке зростання науки і технології як квінтесенції людських практик і відповідного розуміння природи як інертного об'єкта пізнання;
- 6) експансія і концентрація продуктивних ресурсів;

7) поширення новочасної («modern») європейської культури по всій земній кулі;

8) самореферентна наративна легітимація «модерну» як прогресивної реалізації свободи і істини.

Характерною рисою першого етапу в соціології науки є припущення про автономію науки – незалежність від зовнішніх впливів: зміст науки визначається логікою та конкретними емпіричними даними і не може бути пояснений в соціологічних термінах. Соціолог досліджував лише зовнішні аспекти наукової діяльності, як наприклад, процеси поширення наукових інститутів в суспільстві, роль наукової освіти в конкретний історичний період, реорганізацію структури сучасного суспільства під впливом науки і т.д.

Утім, перші праці історичної школи у філософії науки, зокрема робота Т.Куна "Структура наукових революцій", забезпечили новий концептуальний фундамент соціології науки. Порівняно з класичним підходом у соціологічних дослідженнях з 1970-х років сферою дослідження стає внутрішня теоретична та експериментальна діяльність вчених. Робота Т.Куна була прочитана в релятивістській перспективі та стала каталізатором "лібералізація" соціології науки. По відношенню до соціологічних досліджень наукового знання процес "лібералізації" означав можливість відмовитись від припущення про "особливий" статус наукового знання. Послаблення вимог "незалежності" та "об'єктивності" наукового знання спровокувало переорієнтацію досліджень у соціології науки в нову площину: наука є не просто соціальний інститут, що, звичайно ж, є очевидний та незаперечний факт, а що більше та крім - так це те, що зміст корпусу наукового знання не можна розглядати як особливого типу переконання, що визначаються виключно логікою та фактами, незалежно та поза вимог, які конституюється соціальною сферою. Сучасні соціологічні роботи зосереджені на аналізі внутрішніх процесів наукової діяльності та продуктів

науки, які розглядаються як принципово залежні від суспільних взаємодій та історичних впливів.

У новій соціології науки відповідно до регулятивної програми-максимум можна виділити такі напрями. Перший представлено Единбургською "сильною програмою", яка виражена в чотирьох зобов'язаннях:

- 1) шукати каузальні пояснення;
- 2) трактувати істинні та хибні переконання "неупереджено";
- 3) дотримуватись принципу симетрії: пояснювати "істинні" та "хибні" переконання в соціологічних термінах настільки, наскільки це можливо;
- 4) дотримуватись принципу рефлексивності: застосовувати результати, отримані в соціології науки до пояснення самих цих результатів.

Наступний етап представлено великою групою різноманітних робіт, які прийнято відносити до "конструктивістського" напрямку. Підхід отримав назву "конструктивізм", оскільки сутності, концепти та положення як природничих, так і соціальних дисциплін розглядались в якості конструктів.

Проблема пізнання – питання про дійсність знання, і, отже, питання про ставлення людського пізнання до зовнішнього світу і про прояснення самої дійсності як внутрішньої форми знання, належить до одвічних проблем людського існування. Те, як люди творять свою історію – і індивідуальну історію, і історію людських спільнот – суттєво залежить від їх самосвідомості і від критичних роздумів про те, що таке пізнання, звідки воно виникає і яких результатів воно здатне досягти. Філософія пізнання сама по собі є одна з тих історичних настанов, за допомогою яких люди перевіряють свою діяльність [5].

Жодна філософська система, оскільки вона претендує на визначення граничних підстав знання і діяльності, не може обійтися без дослідження питань природи і можливості знання, його меж і умов достовірності. Однак теоретико-пізнавальна проблематика може міститися в філософській концепції і в імпліцитному вигляді, наприклад, через формулювання

онтології, яка неявно визначає можливості і характер знання. Визначення категорії "пізнання" неможливо поза межами епістемічної картини світу і загальної епістемічної теорії [7].

Для коректної рефлексії необхідно демаркувати пізнання і теорію пізнання. Те, що мається на увазі під терміном "теорія пізнання", є сукупністю теорій пізнання. Теорії пізнання і, зокрема, різні епістемологічні концепції, існують і як складові частини філософських побудов і в рамках окремих наук.

Як розділ філософії теорія пізнання являє собою неемпіричне вчення про виникнення, сутність, розвиток, структуру та функції пізнання, а також про його можливості і межі. Філософська теорія пізнання є, з одного боку, історичною формою пізнання, а з іншого – спекулятивною теорією, що трактує основи і рушійні сили пізнання, філогенетичні і онтогенетично закономірності взаємин між пізнанням і практикою, особливо, між теорією і практикою, а також взаємозв'язок теорії і досвіду, теорії і експерименту, суб'єктно-об'єктних відносин, відношення пізнання до істини і, нарешті, закономірності аналітико-синтетичних функцій пізнання – як епістемічних, так і нормативних (критичних, оцінних, регулятивних). У відповідності з різними онтологічними, епістемологічними і методологічними передумовами і орієнтаціями ті чи інші теорії пізнання вирішують приватні проблеми різним і часто протилежним чином [8].

Епістемологія і гносеологія є елементами картин світу і людини і разом з тим систем їх обґрунтування, вони складають частину третього рівня об'єктивного знання, відношення до якого людського пізнання визначається семантикою картини світу. Вони є – експліцитно або імпліцитно – основою понять "дійсності", за допомогою яких конституюється дійсність знання, в межах яких тільки й стає можливою референція. Вони завжди грають роль "рамкових теорій", необхідних для вибору онтології.

Пізнання являє собою ідеальну форму, в якій людство, осмислюючи своє ставлення до природи та історично сформовані відносини між людьми,

прагне в ході логіко-історичного процесу наближення до істини знайти відповідь на основне питання свого існування – на питання про те, наскільки можливі вірні судження про буття і про сутність, і як з їх допомогою може бути обгрунтована реальна людська практика. Пізнання – це спосіб актуалізації проблеми, постановка якої спочатку обумовлена онтологічною розбіжністю об'єкта і суб'єкта, буття і свідомості, світу-в-собі і світу-для-нас [13].

Пізнання – це чуттєво-раціональний когнітивний акт, в якому впізнавання явищ дійсності і рефлексивне знання, що розрізняє суб'єкт і об'єкт, утворюють єдність. Пізнання – це результат пізнавальних актів, здійснюваних суб'єктом, що пізнає; це процес зростання раціональності людського роду [9].

Пізнання являє собою результат діяльності, яку детермінують такі чинники:

- 1) дійсність матеріальних і ідеальних феноменів протягом пізнавального процесу трансформації в об'єкти пізнання;
- 2) внутрішня структура і динаміка знання;
- 3) соціально-історичні відносини, які роблять необхідною і можливою практику і утворюють відкриту для минулого і майбутнього рамку, усередині якої реалізуються можливості пізнання.

Знання конституює дійсність, пов'язану з зовнішньою реальністю і представляє собою універсум значень. Цей процес розгортається в історії цивілізації, реалізуючись на різних історичних рівнях. В ході цього процесу постійно змінюються структура і функції пізнання, а отже, і співвідношення між його внутрішньою (ідеально-логічною) і зовнішньою (матеріально-громадською) історією. Ця зміна пов'язана з безперервним розширенням знання людини про світ і про саму себе, з розширенням області компетенції індивідуальної свідомості, її пізнавальних можливостей [15].

Різноманіття трактувань пізнання як в історії філософії, так і в історії науки саме по собі є формою вираження історичності пізнання, його

структури і функцій. Епістемологічні установки по-різному визначаються загальними (рамковими) теоріями і практичними інтересами, зокрема, тими, при аналізі яких вони використовуються: поняття пізнання є, по-перше, відносним у теоретичному відношенні, по-друге, до нього з необхідністю відноситься залежність його змісту від того, як розуміється дійсність і, особливо, життєдіяльність людини; на нього впливає уявлення про те, як система світогляду співвідноситься з дійсністю. У зв'язку з цим деякі дослідники, наприклад, Крафт, вказують, що формулювання поняття пізнання взагалі може бути не чим іншим, як результатом постулювання, і її придатність визначається конвенціональним чином.

Історично теорія пізнання знаходиться в центрі всієї проблематики західної філософії, починаючи з XVII століття. З цього періоду рішення теоретико-пізнавальних питань стає необхідною умовою дослідження всіх інших філософських проблем. У цей період складається класичний тип теорії пізнання, вершиною і кінцем якої є гносеології Канта і Гегеля [25].

Починаючи з другої половини XIX ст. і до середини XX ст., теорія пізнання продовжує займати центральне місце в західній філософії, але поступово формуються основи і елементи неklasичної теорії пізнання. І вже в останній третині XX ст. з'являється необхідність в переосмисленні самих способів постановки проблем і способів вирішення класичної теорії пізнання, виявляються нові зв'язки теорії пізнання і інших областей філософії, а також науки і культури в цілому. Цей процес супроводжується появою філософських концепцій, які або оголошують гносеологію маргінальним філософським знанням, або декларують її "подолання", через відмову від всієї її проблематики (наприклад, в неопрагматизмі Р. Рорті). Тобто робиться спроба відмови від епістемічної раціональності, що представляє собою масштаб для вимірювання раціональності людських вчинків [35].

Розуміння характеру проблем сучасної теорії пізнання, її долі і можливого майбутнього передбачає аналіз з виділенням двох її типів: класичного і неklasичного, в яких присутні різні інтерпретації пізнавального

процесу. У класичній теорії пізнання виділяють наступні особливості (наприклад, В.А. Лекторський):

1) Критицизм як критика традиції, з проблемою обґрунтування знання, яка стає центральною в західноєвропейській філософії, починаючи з XVII ст. (Ф. Бекон, Р. Декарт, Дж Берклі та ін.). Критицизм визначає головний пафос теоретико-пізнавальних побудов класичного типу (наприклад, І. Кант, Е. Мах та ін.).

2) Фундаменталізм та нормативізм, які мають на увазі, що сам ідеал знання, на основі якого вирішується завдання критики, повинен бути обґрунтований, тобто слід знайти такий фундамент всіх наших знань, стосовно якого не виникає ніяких сумнівів. Все те, що претендує на знання, але насправді не спочиває на цьому фундаменті, має бути відкинутим. При цьому слід розрізняти те, що фактично має місце в пізнавальній свідомості, і те, що повинно існувати для того, щоб вважатися знанням (тобто те, що відповідає нормі). Тут класична теорія пізнання виступала не тільки в якості критики, а й як засіб утвердження певних типів знання, як засіб їх своєрідної культурної легітимації. У цей період відбувається поділ теоретико-пізнавальних концепцій на емпіризм і раціоналізм, на психологістів і антипсихологістів.

3) Суб'єктоцентризм як безсумнівний і незаперечний базис, на якому можна будувати систему знання. У цій функції постає сам факт існування суб'єкта.

4) Наукоцентризм. Це включає в себе розуміння, що теорія пізнання набула класичного вигляду саме в зв'язку із виникненням науки Нового часу (класичної наукової раціональності) і багато в чому виступала як засіб легітимації цієї науки. Тому більшість теоретико-пізнавальних систем виходило з того, що саме наукове знання, як воно було представлено в математичному природознавстві цього часу, є вищим типом знання, а те, що говорить наука про світ, і існує насправді. Багато проблем, що

обговорювалися в теорії пізнання, можуть бути зрозумілі тільки в світлі цієї установки [41].

У 60-х рр. ХХ століття поступово починає складатися неklasична теорія пізнання, яка відрізняється від класичної за всіма основними параметрами. Зміна теоретико-пізнавальної проблематики і методів роботи в цій галузі пов'язано з новим розумінням пізнання і знання, а також відношенням теорії пізнання та інших наук про людину й культуру. Це нове розуміння, в свою чергу, обумовлене зрушеннями в сучасній культурі в цілому, каталізатором чого виступив постмодерн [44].

В теоріях пізнання ХХ століття представлений широкий спектр концепцій, які по-різному фіксують ієрархічну організацію знання. Головне, чим вони відрізняються, - оцінка «жорсткості» структури знання, придатності її для будь-яких пізнавальних обставин, її, так би мовити, універсальності. Питання полягає в тому, щоб навчитися орієнтуватися в тих реальних пізнавальних контекстах, де ті чи інші гносеологічні і епістемологічні підходи, норми і критерії виявляються ефективними (прагматизація) [45].

Такого роду завдання не передбачає релятивізацію епістемологічних підходів, але, навпаки, вказує на наявність у пізнавальній діяльності деяких стрижневих установок (наприклад, емпіризму), присутність яких тільки й дозволяє ставити в епістемології питання про доречність звернення до пізнавальної практики до тих чи інших стандартів і норм, а також до наявних за цими нормами епістемологічних позицій. У цій доречності чи недоречності використання тих чи інших епістемологічних норм якраз і проступають назовні об'єктивні підстави пізнавального запиту, зверненого до сучасної гносеології та епістемології, об'єктивні підстави її функціональних меж. Ці межі є контекстуальними, і для розкриття сутнісних функцій епістемології необхідно прояснити контекст її пізнавального функціонування.

Неklasична епістемологія нормує пізнавальну діяльність, тобто представляє норми, на базі яких стає можливою критико-рефлексивна оцінка

і відповідна корекція пізнавальної практики. Некласична епістемологія виявляє суттєві характеристики пізнавального ставлення людини до світу і, узагальнюючи їх, розробляє концепцію природи пізнання, його можливостей і меж (переважно на натуралістичній основі). На цій концептуальній основі вона і формує умови істинності знання – різного роду норми, стандарти і критерії, дотримання яких є необхідною умовою істинної оцінки знання.

Можна виділити деякі загальні особливості неklasичної епістемології, представленої низкою теоретико-пізнавальних комплексів.

1) Посткритицизм – це збереження філософського критицизму, але з одночасним визнанням того фундаментального факту, що пізнання не може початися з нуля, на основі недовіри до всіх традицій, що передбачає неминучу вписаність пізнавального суб'єкта до однієї з них. Це означає, що в колективно виробленому знанні може бути такий зміст, який не усвідомлюється в даний момент учасниками колективного або індивідуального пізнавального процесу (М. Полані).

2) Відмова від фундаменталізму. Як результат досліджень в логічному позитивізмі, вона пов'язана з виявленням мінливості пізнавальних норм, неможливості формулювати жорсткі і незмінні нормативні приписи розвитку пізнання.

3) Відмова від суб'єктоцентризму. У неklasичній епістемології пізнавальний суб'єкт – не безпосередня даність, а від початку включений в реальний світ і систему відносин з іншими суб'єктами. І тут головним стає питання не про те, як зрозуміти пізнання зовнішнього світу (або навіть довести його існування) і світу інших людей, а як пояснити генезис індивідуальної свідомості, виходячи з цієї даності.

4) Відмова від наукоцентризму. Наука – найважливіший засіб пізнання реальності. Але наукове знання є дискретним. Воно принципово не може витіснити інші види знань, наприклад, пов'язаних зі світом повсякденності (буденне знання, донаукове знання та ін.). У межах постнеklasичної раціональності наукове знання неминуче повинне взаємодіяти з ними, тим

самим стверджуючи пізнавальний плюралізм різних пізнавальних традицій, їх взаємну критику, часткову конвергенцію і конкуренцію.

Висновки до розділу 2

Критика класичної епістемології нерідко супроводжується відмовою від центральної епістемологічної проблематики, а значить, по суті справи, відмовою від самої цієї галузі філософських досліджень, хоча це інколи підноситься як нове розуміння епістемології. Згідно з цим баченням, не існує асиметрії знання і помилки, всі когнітивні утворення – не що інше, як продукт взаємодії різних когнітивних колективів, діяльність яких і конкуренція між якими визначаються не пошуками істини, а прагненням отримати владу (хоча б і в науці) і доступ до фінансових ресурсів. Знання виявляється «соціальною конструкцією», яка не має жодного відношення до досягнення реальності. Проблема знання тим самим втрачає сенс.

Таке «оновлення» епістемології є насправді відмовою від епістемології як філософської дисципліни. Насправді в сучасному суспільстві наявна гостра необхідність у аналізі різних соціальних структур і соціальних механізмів отримання знання з точки зору їх внеску в забезпечення його надійності: це центральна проблема реальної соціальної епістемології, яка пориває з проблематикою епістемології, але досліджує її в певному сучасному контексті. І це реальна проблема сучасного суспільства і людини.

В цілому найважливішою тенденцією теоретико-пізнавальних парадигм другої половини ХХ ст. є прагнення до комплексного міждисциплінарного підходу в розробці всієї сукупності теоретико-пізнавальних проблем. Широкий набір визначень некласичної епістемології: «генетична», «еволюційна», «натуралістична», «історична», «динамічна», «експериментальна» та ін. Можна вказати не тільки на важливі розбіжності в позиціях різних авторів, але і щось спільне, що їх об'єднує: впевненість в необхідності і плідності системного конкретно-наукового аналізу всіх аспектів процесу пізнання і його механізмів.

ВИСНОВКИ

Наразі сучасна соціальна психологія тяжіє до подолання традиційних підходів до проблем, пов'язаних зі знанням. Вона також прагне вийти на новий рівень в описі реальності, що визначає її подібність до постмодерністських тенденцій філософії, пов'язаної з новими когнітивними, герменевтичними, соціальними техніками пояснення суті універсуму. Ці техніки застосовуються, аби презентувати нове світобачення, яке володіє достатнім набором голографічних характеристик, аби максимально точно відобразити поточну реальність.

Сучасний філософський аналіз базується на множинності сучасних когнітивних практик. Можна відзначити факт включення до соціогуманітарного простору не лише академічних форм мислення, базованих на суворих логічних розрахунках та класичних методах пізнання, але й різних художніх, культурних трендах, завдяки яким тотально усуваються догматизм та універсалізація.

Через це постає необхідність у тому, аби переглянути деякі парадигмальні підстави, що спираються на зміну уявлень про суб'єкт пізнання. Його активність, у свою чергу, інспірована такими умовами, як наявність парадигмального діалогу та постійного осмислення реальності, до якого залучені всі доступні засоби.

З одного боку, наукове співтовариство націлене на евристичний пріоритет епістемології у вирішенні питання про логіку розвитку знання. З іншого – у наявності негласне заперечення академічних претензій епістемології, пов'язане з позиціонуванням буття як дискретної множинності уривчастих структур, які не мають єдиного фундаменту. На цьому тлі епістемологічна проблематика змінює своє предметне поле, що включає разом із дедалі більшим соціальним контекстом як метатеоретичне обґрунтування комунікативних зв'язків, так і питання співвідношення

суб'єктивного і об'єктивного, свідомості й пізнання в процесі побудови ідейних векторів соціальної дійсності.

В наведеному контексті становить інтерес можливість осмислення у межах епістемології проблеми предметного наповнення когнітивного контексту постнекласичної наукової раціональності і його адекватної інтерпретації відповідно до логіки розвитку універсуму.

Класичну епістемологію зазвичай починають критикувати, намагаючись відійти від центральної епістемологічної проблематики, тобто, по суті, відмовитися від самої цієї галузі філософських досліджень. Це бачення відмовляє в існуванні асиметрії знання та помилки, а всі когнітивні утворення проголошує продуктом, що виник унаслідок взаємодії різних когнітивних колективів, які змагаються між собою за доступ до влади й фінансів. Знання розглядається як «соціальна конструкція», яка ніяк не пов'язана з реальністю та її досягненням, відтак, позбувається будь-якої проблемності.

Найважливішою тенденцією теоретико-пізнавальних парадигм другої половини ХХ ст. є прагнення до комплексного міждисциплінарного підходу в розробці всієї сукупності теоретико-пізнавальних проблем. Некласичну епістемологію визначають як «генетичну», «еволюційну», «натуралістичну», «історичну», «динамічну», «експериментальну» тощо. Проте попри весь обшир та різноманітність цих визначень, базою сучасної епістемології постає системний конкретно-науковий аналіз усіх аспектів процесу пізнання і його механізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бистрицький Є. Трансцендентальна феноменологія і поняття досвіду // Філософська думка. № 5. 2012. С. 113–132.
2. Быстрицкий Е. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. Київ: Наукова думка, 1991. 300 с.
3. Богачёв А. Актуальность феноменологии в Украине // Феноменология: рецепция у Східній Європі. Київ: Тандем, 2001. С. 20–29.
4. Богачёв А. О возможности герменевтического метода (Коллингвуд versus Гадамер) // Феноменология і філософський метод. Київ: Тандем, 2000. С. 28–37.
5. Богачёв А. О проблеме релятивизма герменевтической философии // Феноменология и гуманитарное знание. Київ: Тандем, 1998. С. 25–49.
6. Богачов А. Раціоналістична герменевтика Нового часу. Біля джерел семіотики та критики // Sententiae. № 2. Вінниця, 2011. С. 27–41.
7. Богачов А. Філософська герменевтика. Київ: Курс, 2006. 150 с.
8. Богачов А. Щодо трансценденталізму раннього Гайдегера // Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології. Вип. 14. Німецька феноменологічна традиція у філософії, гуманітаристиці та культурі. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2009. С. 157–164.
9. Дудина В.И. Социологическое знание в контексте эпистемологической легитимации: от автономии фактов к дисциплинарной автономии // Журн. социологии и социальной антропологии. 2003. Т. 6. № 3.
10. Злотина М. Л. Диалектика. К.: Ин-т философии им. Г. С. Сковороды, Ин-т социологии НАНУ, 2004. 344 с.
11. Злотина М. Л. Диалектические законы развития как мировоззренческие принципы творческой деятельности // Практика – познание – мировоззрение. К.: Наукова думка, 1980. С. 223–239.

12. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство. К.: Наукова думка, 1977. 252 с.
13. Іванова-Георгієвська Н. Основи герменевтики. Робоча програма навчальної дисципліни. Одеса, 2013. 15 с.
14. Касавин И.Т. Проблема текста: между эпистемологией и лингвистикой // Эпистемология и философия науки. 2006. Т. VIII. № 2.
15. Касавин И.Т. Социальная эпистемология: к истории и постановке проблемы // Социальная эпистемология: идеи, методы, программы. М., 2010. 712 с.
16. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду. Київ: Дух і Літера, 2011. 250 с.
17. Конверський А. Є., Бичко І. В., Огородник І. В. Філософська думка у Київському університеті: історія і сучасність. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 336 с.
18. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. М.: Мысль, 1974. 568 с.
19. Кошарний С. Феноменологічна концепція філософії Е. Гусерля: критичний аналіз. Київ: Український центр духовної культури, 2005. 300 с.
20. Куренной В. Философия и образование // Отечественные записки. 2002. № 1. С. 11.
21. Лебедев С. А. Философия науки: Терминологический словарь. М., 2011. 269 с.
22. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая. - М.: УРСС, 2001.
23. Лекторский В.А. Трансформация эпистемологии: новая жизнь старых проблем // Эпистемология: перспективы развития. М., 2012. 536 с.
24. Лісовий В. Українська філософська думка 60–80-х років (стаття перша) // Філософська думка. 2007. № 3. С. 64–80.
25. Лой А.Н. Сознание как предмет теории познания. Київ: Наукова думка, 1988. 150 с.

26. Лой А. М. Філософія та світогляд у пізньому марксизмі // Філософсько-антропологічні студії. К., 2003. С. 47.
27. Маркова Л.А. Понятие ситуационных исследований (case studies) // Социальная эпистемология: идеи, методы, программы. М., 2010. 712 с.
28. Микешина Л. А. Философия познания: проблемы эпистемологии гуманитарного знания. М., 2009. 560 с.
29. Наконечна О.П. Співвідношення філософії та мистецтва: сучасний контекст // Актуальні проблеми духовності. 2007. № 8. С. 261–270.
30. Никитина Е.А. Информационная эпистемология или информационный подход в эпистемологии? // Научно-техническая конференция, посвященная 60-летию МИРЭА. Сб. тр. Ч. 4. М.: МИРЭА, 2007.
31. Никифоров А.Л. Природа философии // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. 2009. № 3(7). С. 5–17.
32. Огурцов А. П. Философия науки: двадцатый век. Концепции и проблемы. Ч. 1. СПб., 2011. 503 с.
33. Обсуждение новой философской энциклопедии // Вопросы философии. 2003. № 1.
34. Панафидина О.П., Козаченко Н.П. Аналитическая философия и ярлык позитивизма // Актуальні проблеми духовності. 2013. № 14. С. 13–35.
35. Плахов В.Д. Социология как дискурс/дискурсы // Социологические исследования. 2011. № 6.
36. Плотников Н. Советская философия: институт и функция // Логос. 2001. № 4 (30). С. 107.
37. Причепій Є. Феноменологічна концепція свідомості Е. Гусерля. Київ: Наукова думка, 1971. 200 с.
38. Причепій Є. Розвиток феноменологічних ідей в Україні (Вступне слово на конференції) // Феноменологія: рецепція у Східній Європі. Київ: Тандем, 2001. С. 3–7.

39. Пролеев С. В. Мысль и страх: советская философия как ситуация мышления // Пізній радянський марксизм та сьогодні: Філософсько-антропологічні студії. К., 2003. С. 12.
40. Пухта І. Герменевтика. Робоча програма навчальної дисципліни. Львів, 2013. 15 с.
41. Розин В.М. Современные перспективы эпистемологии // Эпистемология и философия науки. 2012. № 1. С. 41-48.
42. Розов М.А. Теория познания как эмпирическая наука // Эпистемология: перспективы развития. М., 2012. 536 с.
43. Социальная эпистемология: идеи, методы, программы / под ред. И. Т. Касавина. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010.
44. Степин В.С. Саморазвивающиеся системы: постнеклассическая рациональность // Вопросы философии. 2003. № 8.
45. Табачковський В. У пошуках невтраченого часу: нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. К.: ПАРАПАН, 2002. 300 с.
46. Тарасенко Н. Ф. Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий анализ. К.: Наукова думка, 1985. 256 с.
47. Тихонов А.В. Отечественная социология: проблемы выхода из состояния преднауки и перспективы развития // Социологические исследования. 2011. № 6.
48. Толстоухов А. В., Парапан И. Г., Мелков Ю. А. Украинская философия: современное состояние и перспективы развития // Практична філософія. 2006. № 4. С. 3–16.
49. Человек и мир человека. К.: Наукова думка, 1977. 342 с.
50. Шинкарук В. І. Вибрані твори: У 3 т., 4 кн. К.: Український центр духовної культури, 2003–2005. Т. 1. 392 с.; Т. 2. 528 с.; Т. 3, Ч. 1. 404 с.; Т. 3, Ч. 2. 428 с.

51. Шинкарук В. И. О месте права в формообразованиях человеческого духа в философии Гегеля // Философские науки. 1968. № 1. С. 70–77.

52. Шрамко Я.В. Возникновение, становление и развитие аналитической философии // Актуальні проблеми духовності. 2005. № 6. С. 185–194.

53. Эволюционная эпистемология / науч. ред. Е. Н. Князева. М., 2012. 704 с.